



**HAL**  
open science

## Η διερεύνηση της ουτοπίας στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού

Athanasia Papageorgiou

### ► To cite this version:

Athanasia Papageorgiou. Η διερεύνηση της ουτοπίας στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού. “Σπουδές Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας και Πολιτισμού στο Α.Π.Θ.” (”Études de littérature et de culture européennes à l’Université Aristote de Thessalonique.”), ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ “Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία και Πολιτισμός”(Programme interdisciplinaire d’études supérieures en littérature et culture européennes); Μέλη οργανωτικής επιτροπής: Κωνσταντίνα Ευαγγέλου (Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Α.Π.Θ.) Τατιανή Ραπατζίκου (Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Α.Π.Θ.) Κωνσταντίνος Γιαβής (Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, Α.Π.Θ.), May 2015, Thessalonique, Greece. <hal-04527562>

HAL Id: hal-04527562

<https://hal.univ-lille.fr/hal-04527562v1>

Submitted on 12 Jun 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L’archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d’enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Copyright

## «Η διερεύνηση της ουτοπίας στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού»

Καλησπέρα σας. Θέλω κι εγώ με τη σειρά μου πριν προχωρήσω στην εισήγησή μου να ευχαριστήσω θερμά τους διοργανωτές που μου έδωσαν την ευκαιρία να είμαι εδώ σήμερα και να παρουσιάσω ένα θέμα κι έναν ποιητή που μελέτησα και αγάπησα ιδιαίτερα, με αφορμή ένα θερινό σεμινάριο του μεταπτυχιακού μας προγράμματος για τις πρωτοπορίες του 20ού αιώνα.

Έχοντας εστιάσει το ενδιαφέρον μου στον υπερρεαλισμό και με την πρόθεση να ασχοληθώ με τον εισηγητή του κινήματος στην Ελλάδα, τον Ανδρέα Εμπειρικό, αναζήτησα έναν συνδεδετικό κρίκο που να συναρθρώνει το επαναστατικό όραμα του κινήματος για έναν καλύτερο κόσμο. Και κάπως έτσι, εμφανίστηκε μπροστά μου η έννοια της ουτοπίας. Θα μου επιτρέψετε πολύ σύντομα να αναφερθώ στην έννοια αυτή, για να γίνει κατανοητή η εξέλιξή της στο λογοτεχνικό πεδίο, καθώς και ο τρόπος που αργότερα συνδέθηκε με τις αρχές του υπερρεαλισμού.

Η λέξη «ουτοπία», λοιπόν, υπήρξε μια επινόηση του Βρετανού ουμανιστή Sir Thomas More, ο οποίος συνθέτοντας τις αρχαίες ελληνικές λέξεις «ου» και «τόπος» δημιούργησε τη λέξη *utopia*, που αργότερα πέρασε σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και στην ελληνική. «Ουτοπία» ο More ονόμασε τη φανταστική δημοκρατία αλλά και το ίδιο το έργο του.<sup>1</sup> Βέβαια, η ιδέα ενός τόπου όπου όλα είναι τέλεια χρονολογείται από τα βάθη της αρχαιότητας κι έτσι έχουμε λογοτεχνικές περιγραφές παραδείσων στο *Έπος του Γκιλγκαμές* των Σουμερίων (τη δεύτερη χιλιετία π.Χ.), στα Ηλύσια πεδία της *Οδύσσειας*, στα Νησιά των Μακάρων που αναφέρονται από τον Ησίοδο, τον Πίνδαρο και τον Οράτιο, και, φυσικά, από τον Πλάτωνα που δημιουργεί εξ αρχής τη δική του ιδανική *Πολιτεία*. Και ο κατάλογος των *ουτοπιών* συνεχίζεται με τις αναφορές των Πατέρων της Εκκλησίας στην ουράνια πολιτεία, για να φτάσει μέχρι το 18<sup>ο</sup> αιώνα, όπου θα αρχίσει να προσλαμβάνει σταδιακά και ένα διαφορετικό περιεχόμενο να τοποθετείται δηλαδή στο μέλλον και να έχει άμεση σχέση με την προηγμένη τεχνολογία. Με άλλα λόγια, η έννοια της ουτοπίας αρχίζει να ενσωματώνει τη βασική ιδέα της βιομηχανικής επανάστασης και του Διαφωτισμού, που εκείνη την εποχή κυριαρχούν και πείθουν τους ανθρώπους ότι η επιστήμη και η τεχνολογία θα τους προσφέρουν την ελευθερία και την ευτυχία. Έτσι, γεννιέται στην ουσία το είδος που ονομάζουμε επιστημονική φαντασία.

Ωστόσο, τον 19ο και κυρίως στον 20ό αιώνα, παρατηρείται μια σημαντική μεταβολή: καθώς έχουν αρχίσει σταδιακά να αναδεικνύονται οι σκοτεινές πλευρές της τεχνολογίας, τα σπουδαία έργα του είδους μιλούν πια όχι μόνο για επίγειους παραδείσους αλλά και για κόσμους εφιαλτικούς. Αναδύεται, λοιπόν, ένα νέο είδος, το οποίο διεθνώς επικράτησε να ονομάζεται «negative utopia» (αρνητική ουτοπία) ή «dystopia» (δυστοπία). Ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων έργων είναι η νουβέλα *Frankenstein or the modern Prometheus* (1819) της Mary Shelley, και τα μυθιστορήματα *Θαυμαστός καινούριος κόσμος* (1932) του Aldous Huxley και *1984* (1949) του George Orwell.

<sup>1</sup> *Libellus vere aureus nec minus salutaris quam festivus de optimo Reipublicae statu, deque nova insula Utopia*, 1516

Με το πέρασμα στον 20ό αιώνα, κάνουν την εμφάνισή τους και οι καλλιτεχνικές πρωτοπορίες (εξπρεσιονισμός, φουτουρισμός, νταντά, υπερρεαλισμός) που υπόσχονταν με τη σειρά τους έναν «θανυμαστό καινούριο κόσμο», απαντώντας στο αίτημα της εποχής. Αξίζει να σημειώσουμε την εξής διαφορά: για τις πρωτοπορίες, ο *τωρινός*, ο *υπαρκτός* κόσμος αποτελεί δυστοπία, γι' αυτό και θέτουν ως στόχο τους να τον βελτιώσουν, με κύριο μέσο την τέχνη.

Κατεξοχήν πρωτοποριακό κίνημα είναι, βέβαια, ο υπερρεαλισμός. Δε θα σταθώ στα βασικά χαρακτηριστικά του κινήματος αλλά θα επισημάνω απλώς ότι και η υπερρεαλιστική σκέψη αντιλαμβανόταν το παρόν ως δυστοπικό. Οι Γάλλοι υπερρεαλιστές, μάλιστα, αναζητώντας ένα καλύτερο μέλλον, συνδέθηκαν με ό,τι θα χαρακτηρίζαμε πρωτοπορίες της πολιτικής και της επιστήμης της εποχής τους, αφού επηρεάστηκαν αφενός από τα κηρύγματα της Οκτωβριανής επανάστασης και αφετέρου από τις ψυχαναλυτικές θεωρίες του Freud. Η υπερρεαλιστική ουτοπία, λοιπόν, όπως προκύπτει και από τις θεωρητικές διακηρύξεις του κινήματος, βρισκόταν πολύ κοντά στο όραμα της κομμουνιστικής ουτοπίας αλλά και στην ψυχανάλυση, καθώς με νέες τεχνικές όπως η ύπωση ή οι πειραματισμοί της αυτόματης γραφής, πρότειναν μια διαδικασία εξερεύνησης του ασυνείδητου και του τυχαίου, με στόχο την απελευθέρωση του ανθρώπου από τα καταπιεσμένα του ένστικτα. Με λίγα λόγια, οι υπερρεαλιστές πίστευαν πως, για να αλλάξει ο κόσμος, έπρεπε να αλλάξει ο ίδιος ο άνθρωπος. Και το μέσον για το σκοπό αυτό ήταν η τέχνη.

Στο ελληνικό λογοτεχνικό πεδίο, τη σκυτάλη της ανατρεπτικής σκέψης παρέλαβε από τον υπερρεαλισμό και τον André Breton ο συνονόματός του, Ανδρέας Εμπειρικός (1901-1975), ο οποίος ήταν από κάθε άποψη το πλέον ενδεδειγμένο πρόσωπο για να φέρει τον υπερρεαλισμό στη χώρα μας. Έχοντας ζήσει στη Γαλλία στο διάστημα 1926-1931 που συμπίπτει με τη δράση των υπερρεαλιστών, ψυχαναλύθηκε και διδάχθηκε την ψυχανάλυση από τον René Laforgue, ενώ γνώρισε από κοντά τον Breton και πολλούς ακόμα υπερρεαλιστές. Όπως έχει επισημανθεί (Σιγιάλας, Χρυσανθόπουλος), η επιστροφή του στην Ελλάδα και η προσπάθειά του (σε συνεργασία με τον Ν. Κάλας) να συστήσει μια ελληνική υπερρεαλιστική ομάδα με όλα τα χαρακτηριστικά του κινήματος, εγγράφεται στο πλαίσιο της πρώτης φάσης της διεθνοποίησης του υπερρεαλισμού, που εκτείνεται σε όλη τη δεκαετία του 1930.

Η πορεία που θα διαγράψει ο Εμπειρικός στα ελληνικά γράμματα αρχίζει το 1935, όταν θα πραγματοποιήσει την περίφημη διάλεξη «Περί Σουρρεαλισμού»<sup>2</sup> στη Λέσχη Καλλιτεχνών, με την οποία όχι μόνο παρουσιάζει στο ελληνικό κοινό τον υπερρεαλισμό αλλά, στην ουσία, προετοιμάζει θεωρητικά το έδαφος για την κυκλοφορία της πρώτης του ποιητικής συλλογής, της *Υψικαμίνου*,<sup>3</sup> που αποτελεί το ελληνικό «μανιφέστο της αυτόματης γραφής».<sup>4</sup> Δέκα χρόνια αργότερα θα δημοσιευτεί η

<sup>2</sup> Η διάλεξη πραγματοποιήθηκε στην αίθουσα της Λέσχης Καλλιτεχνών στις 25 Ιανουαρίου 1935, σύμφωνα με το «Χρονολόγιο Ανδρέα Α. Εμπειρικού (1901-1985)» του Ιάκωβου Βούρτση στο περιοδικό *Χάρτης 17/18*, Αθήνα, Νοέμβριος 1985, σ. 519.

<sup>3</sup> Η έκδοση της *Υψικαμίνου* γίνεται το Μάρτιο της ίδιας χρονιάς από τις εκδόσεις Κασταλία, σε 200 αριθμημένα αντίτυπα, βλ. Ιάκ. Βούρτση, *Χάρτης*, ό.π. σ. 519.

<sup>4</sup> Βλ. Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, ό.π., σσ. 121-122. Όπως επισημαίνει στη μελέτη του ο Μ. Χρυσανθόπουλος (σ. 126-127), σε σχέση με τις υπόλοιπες συλλογές του Α. Εμπειρικού, που συνήθως παραμένουν αδημοσίευτες αρκετά χρόνια μετά τη

δεύτερη συλλογή του, η *Ενδοχώρα* (1945), ύστερα από 15 χρόνια η τρίτη, τα *Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία* κι έπειτα ακολουθούν η *Αργώ ή Πλους αεροστάτου*,<sup>5</sup> η *Οκτάνα* (1980), *Αι γενεαί πάσαι ή Η σήμερον ως αύριον και ως χθες* (1984), ενώ πολύ αργότερα εκδίδεται σε οκτώ τόμους ο *Μέγας Ανατολικός* (1990-1992).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μελέτη του εμπειρικού έργου παρουσιάζει μια σημαντική δυσκολία: οι συλλογές στις οποίες συγκεντρώνεται σήμερα το έργο του δεν περιλαμβάνουν τα κείμενά του σε χρονολογική σειρά. Συνήθως, συγκεντρώνουν ποιήματα και πεζά γραμμένα σε ένα αρκετά ευρύ χρονικό διάστημα, ενώ όσα έργα εκδόθηκαν μεταθανάτια, περιλαμβάνουν και ορισμένες πολύ παλαιότερες δημιουργίες του ποιητή, που σε κάποιες περιπτώσεις είχαν γίνει εν μέρει γνωστά με προδημοσιεύσεις. Αυτή η τακτική σταδιακής δημοσίευσης έργων δεν είναι, βέβαια, τυχαία, αλλά φανερώνει οπωσδήποτε κάποιον υπολογισμό από την πλευρά του ποιητή. Όπως αναφέρει και ο Γ. Γιατρομανωλάκης: «όλα τα κείμενα του Εμπειρικού συνιστούν και συστήνουν, [...] ένα έργο “εν προόδω”, ένα κείμενο-βάση μέσα στο οποίο αναπτύσσεται, με πολλές παραλλαγές, μια κεντρική και αναλλοίωτη ιδεολογία».<sup>6</sup> Συμφωνώντας με τον ισχυρισμό αυτό, με τη συγκεκριμένη εισήγηση αυτό ακριβώς επιχειρώ να τεκμηριώσω, ότι δηλαδή το ουτοπικό όραμα του Εμπειρικού διαμορφώθηκε σταδιακά, ακολουθώντας μια πορεία που θα την χαρακτήριζα μάλλον σπειροειδή παρά ευθύγραμμη.

Στο χρόνο που απέμεινε, λοιπόν, θα παρουσιάσω τα στοιχεία που συνδιαμορφώνουν το ουτοπικό όραμα του Εμπειρικού, με συγκεκριμένες αναφορές σε επιλεγμένα αποσπάσματα από το συνολικό έργο του (για την οικονομία του χρόνου σας τα έχω μοιράσει) και, τέλος, θα επιχειρήσω μερικές ενδιαφέρουσες – ελπίζω – συγκρίσεις με αντίστοιχα οράματα άλλων συγγραφέων από διαφορετικές εποχές.

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, τα βασικά χαρακτηριστικά της εμπειρικής ουτοπίας είναι τα εξής:

1) Πρώτο και κυριότερο χαρακτηριστικό ο απελευθερωμένος έρωτας. Σε όλα ανεξαιρέτως τα έργα του Εμπειρικού το ερωτικό – σεξουαλικό στοιχείο κυριαρχεί, είτε μέσα από συμβολισμούς που παραπέμπουν σε ανδρικά και γυναικεία γεννητικά όργανα είτε με άμεσες αναφορές σε συνουσία ή εκσπερμάτωση. Ένα πρώτο παράδειγμα έχετε μπροστά σας από την *Υψικάμινο*, την πρώτη συλλογή του ποιητή.<sup>7</sup>

συγγραφή τους ή αποσπάσματά τους προδημοσιεύονται σε περιοδικά της εποχής, η *Υψικάμινο* αποτελεί μοναδική εξαίρεση για την «ταχύτητα» με την οποία εμφανίζεται, χωρίς μάλιστα να γίνει κάποια προδημοσίευση ή προαναγγελία.

<sup>5</sup> Το 1980 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Άγρα η οριστική έκδοση του διηγήματος *Αργώ ή πλους αεροστάτου*. Ωστόσο υπήρχαν και προδημοσιεύσεις ορισμένων περικοπών του αφηγήματος στο περιοδικό *Πάλι* στο διάστημα 1964-65. Η χρονολογική κατάταξη των συλλογών που ακολουθούμε αφορά τις οριστικές τους εκδόσεις.

<sup>6</sup> Ανδρέας Εμπειρικός, *Τα χαιμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*, εισαγ.-επιμ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Άγρα, Αθήνα 2012, σ. 30.

<sup>7</sup> (ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Τα κείμενα που βρίσκονται σε πλαίσια έχουν μοιραστεί φωτοτυπημένα στο κοινό)

Όταν η ρουκέτα τελείωσε την εκσπεριμάτωσή της εξηκολούθησε ο βόμβος των πλωτών επαύλεων. Μέσα στην κρυφή δεξαμενή μία σταγόνα καρφόθηκε στο στήθος μιας νέας που περιποιείτο τους μεταξωτούς καρπούς της ιδικής της νοχλείας. [...]

(«Η αρμονία των χρωμάτων μοιάζει με παλλαϊκή γιορτή», Υψικάμινος, Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 25)

- 2) Δεύτερο. Στο απόσπασμα αυτό υπάρχει και το πρόσωπο μιας νέας. Η παρουσία των γυναικών και μάλιστα των πολύ νέων είναι ένα δεύτερο γνώρισμα της εμπειρικής ποιητικής. Μικρές παιδίσκες ερωτοτροπούν αδιάκοπα και εντελώς ελεύθερα σχεδόν στο σύνολο του έργου του. Παρουσιάζονται όμως με μια αθωότητα παιδική που αφινιδιάζει. Η ερωτολογία του Εμπειρικού μοιάζει πιο πολύ με καθαρό παρά με ακολασία.
- 3) Το τρίτο χαρακτηριστικό του έργου του αφορά τη γλώσσα. Για να εκφράσεις την ουτοπία, τα συνήθη λόγια δεν αρκούν, όπως γράφει ο ίδιος. Η πένα του Εμπειρικού είναι αναμφισβήτητα από τις πιο προκλητικές. Με την πρώτη του συλλογή, την *Υψικάμινος*, η υπερρεαλιστική τεχνική της αυτόματης γραφής προκάλεσε αναγνωστικό σοκ στο αμύητο τότε ελληνικό κοινό. Μέσα από τη ροή των εικόνων αναδύονται ψυχικές καταστάσεις, περιγράφονται εμπειρίες και εξωτερικά γεγονότα που γίνονται ιδέες, κι έτσι δημιουργείται σιγά σιγά το περίφημο *ποίημα-γεγονός*. Αν και στη συνέχεια επιτρέπει τις επεμβάσεις της λογικής και εγκαταλείπει τον αυτοματισμό, ο ποιητής εξακολουθεί να προκαλεί. Δεν διστάζει να περιγράψει τις ερωτικές περιπτώσεις ανδρών και γυναικών χρησιμοποιώντας λέξεις που κανείς μέχρι τότε δεν είχε φανταστεί ότι θα συναντούσε σε ένα ποίημα. Κι όσο η γραφή ωριμάζει και η ποιητική του σκέψη μεστώνει, υπερβαίνει το επίπεδο του λεξιλογίου και παρουσιάζει ολόκληρες σκηνές ερωτικών συνενρήσεων, με αποκορύφωμα, βέβαια, τον Μεγάλο Ανατολικό, που θα έλεγε κανείς ότι παραπέμπει σε ...οκτάτομη ερωτική εγκυκλοπαίδεια!

Αυτή η «ερωτολογία» του Εμπειρικού η τόσο απελευθερωμένη εκφράζεται σε μια γλώσσα πιο συντηρητική, αναμειγνύοντας την καθαρεύουσα με τη δημοτική και δημιουργώντας ένα κράμα έξω από τα καθιερωμένα αισθητικά πρότυπα.

- 4) Τέταρτο χαρακτηριστικό είναι αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε διονυσιακό στοιχείο. Ο Εμπειρικός δεν χρησιμοποιεί εικόνες από το ζωικό και φυτικό κόσμο ως φόντο για τις ανθρώπινες ερωτικές περιπτώσεις, αλλά βάζει ολόκληρη την πλάση να συμμετέχει σε χαρούμενα όργια και εκστατικές απολαύσεις.

Δεν ήταν ο ζέφυρος. Είταν ο συρφετός της λίμνης και γύρω του ολοφυρόμενοι θάμνοι γδέρναν την χειμωνιάτικη λεπίδα τους γιατί κατάντικρο στο στήθος τους πλέκαν τ' αφιερωμένα του παιδιά την συστοιχία της μικροσκοπικής σελήνης. Η άνοδος του στρογγυλού λυγμού δεν διεκόπη γιατί σιγά απαλά και με στυλβήδονα υφάσματος πονετικής κυρίας έγινε η προώθησι του πενιχρού αδάμαντος που αναμασούσε το μυρμήγκι. Κατόπιν ήλθε ο σωφρονιστής. Η λεπίς ανδρόθηκε και οι γόοι δεν ακούονται πια παρά μέσα στα πράσινα ποτήρια των ερωτευμένων πουλαριών. [...]

(Όταν στεγάζονται οι κακώσεις, Υψικάμινος, Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 26)

Αξίζει να προσέξουμε ιδιαίτερα το ποίημα «Λέοντες ωρυόμενοι επί στήθους παρθένου», όπου παρουσιάζεται μια μικρή ερωτική ιστορία ενός λιονταριού με μια γυναίκα:

[...] Ένα λεοντάρι ερωτεύθηκε την παρθένο και τότε το σμήνος τρομαγμένο χωρίστηκε σε δύο σε τρία σε τέσσερα και τέλος σε εικοσιπέντε και ενώ οι άλλοι λέοντες ενεσκολόπιζαν τον μάρτυρα της αγάπης πέσανε απάνω της και την εχάιδεψαν με τα ματωμένα τους φτερά. Το πολύωρο όνειρο δεν ακούστηκε πια ποτέ [...]

(*Λέοντες ωρυόμενοι επί στήθους παρθένου*, Υψικάμινος, ό.π., σ. 56)

Την παράξενη αυτή σχέση θα την παρακολουθήσουμε να επεκτείνεται και να εξελίσσεται σε ένα μεταγενέστερο έργο του Εμπειρικού, τη *Ζεμφύρα ή Το μυστικόν της Παισιφάης*, το οποίο γράφει την ίδια χρονιά που ξεκινάει και τη συγγραφή του *Μεγάλου Ανατολικού*, δηλαδή το 1945. Εκεί, ο Ζαμβέζης, ένα ερεθισμένο λιοντάρι του τσίρκου που λειτουργεί σαν άνδρας, υπακούοντας στα φυσικά του ορμήματα, εκδηλώνει τον άγριο έρωτά του προς τη θηριοδαμάστριά του, τη Ζεμφύρα, την ώρα της παράστασης, μπροστά στους άναυδους θεατές. Εκείνη, παρά την απειλή του θανάτου, δέχεται τα χάδια του και τελικά «δαμάζεται» η ίδια από το θηρίο. Η νεαρή κοπέλα όμως δεν υποτάσσεται, αλλά απελευθερώνεται ερωτικά.

«Δεν ήτο η υποταγή της γυναίκος μια καταδίκη. Δεν ήτο θύμα του άρρενος το θήλυ, αλλ' απαραίτητον συμπλήρωμά του. Δεν ήτο πλάσμα τυραννούμενον υπό την κραταιάν και διεισδυτικὴν ισχύν του ανδρός, αλλὰ πλάσμα συμμετέχον δια της δράσεως του αρσενικού εις την δημιουργίαν και την μοιρασιά της υπέρτατης ηδονής, αφ' ἧς στιγμῆς ἐδέχετο τον ιδικόν της ρόλον η γυναίκα συγχρόνως με τον ιδικόν του.»

(*Ζεμφύρα ή Το μυστικόν της Παισιφάης*, Άγρα, Αθήνα 1998, σ. 54)

Το ετερόκλητο αυτό ζευγάρι, που βιώνει ταυτόχρονα την ικανοποίηση, αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει «αφύσικη» ερωτική συμπεριφορά, επιβεβαιώνοντας πως η φυσική σεξουαλικότητα ενώνει όλα τα έμβια όντα και καταργεί τη διαφορά ανθρώπου-ζώου. Αυτές οι ερωτικές σκηνές μεταφέρουν ένα είδος πανσεξουαλισμού: όλος ο κόσμος συναιρείται και ενοποιείται μέσα από τον έρωτα, δηλαδή ότι η αληθινή απελευθέρωση είναι η ερωτική απελευθέρωση, *άνευ ορίων άνευ όρων*.

- 5) Πέμπτο χαρακτηριστικό, η ενόραση. Ο ποιητής είχε συνειδητοποιήσει πως για να αλλάξουμε τον κόσμο δεν αρκεί να παρατηρούμε τα λάθη και την ασχήμια του, αλλά ότι χρειαζόμαστε ένα όραμα να φωτίζει το δρόμο: το μέσο για να οικοδομήσουμε το νέο κόσμο δεν είναι η όραση αλλά η ενόραση:

*Είναι τα βλέφαρά μου διάφανες αυλαίες  
Όταν τανοίγω βλέπω εμπρός μου ό,τι κι αν τύχει  
Όταν τα κλείνω βλέπω εμπρός μου ό,τι ποθώ.*

(16ο ποίημα της ενότητας «Τα πουλιά του Προύθου», *Ενδοχώρα* (1934-1937), Άγρα, Αθήνα 1980, σ. 56)

Αρωγός στην προσπάθεια να διατυπωθεί ο ουτοπικός οραματισμός είναι για τον Εμπειρικό η ίδια η ποίηση, και πιο συγκεκριμένα η υπερρεαλιστική ποίηση, που δεν αποτελεί απλό ανάγνωσμα αλλά απαιτεί τη συμμετοχή του αναγνώστη. Κι ο ποιητής κάνει μιαν απόπειρα να την ορίσει στο πιο γνωστό του ποίημα, που βλέπετε στις φωτοτυπίες, μετατρέποντας την ποίηση σε έναν μηχανισμό που θα γεννήσει το νέο κόσμο.

Η ποίηση είναι ανάπτυξης στύλβοντος ποδήλατου.  
Μέσα της όλοι μεγαλώνουμε. Οι δρόμοι είναι λευκοί.  
Τ' άνθη μιλούν. Από τα πέταλά τους αναδύονται συχνά  
μικρούτσικες παιδίσκες. Η εκδρομή αυτή δεν έχει τέλος.

(3, «Ο Πλόκαμος της Αλταμίρας», *Ενδοχώρα*, ό.π., σ. 107)

6) Έκτο χαρακτηριστικό: τα μεταφορικά μέσα. Πρώτα το ποδήλατο και έπειτα το υπερωκεάνειο: ως τεχνολογικό θαύμα της εποχής, συμβολίζει την πελώρια, ανίκητη δύναμη που θα καθελκύσει το νέο κόσμο. Αργότερα, στη συλλογή *Αι γενεαί πάσαι*, το μεταφορικό μέσο που θα οδηγήσει τους ανθρώπους στο νέο κόσμο της ουτοπίας είναι ο Υπερσιβηρικός, «Βαρύδουπος Μεσσίας» («Ο Υπερσιβηρικός») και «σιδερένιος γίγαντας της Ασίας» («Κοντά στη λίμνη της Βαϊκάλης ή ο άγγελος των στεπών»). Ένα ακόμα πλοίο θα συναντήσουμε και στο έργο *Αργώ ή πλους αεροστάτου*, μόνο που αυτό «πλέει» στους αιθέρες. Το ελαφρύ πέταγμα ψηλά του αεροστάτου, με τον έρωτα πανταχού παρόντα, είναι η απάντηση που δίνει ο Εμπειρικός στη χαμέρπεια του σύγχρονου πολιτισμού και τη βαρύτητα όλων εκείνων των κατεστημένων θεσμών και αντιλήψεων που φυλακίζουν την ανθρώπινη συνείδηση και την καθυποτάσσουν.

7) Έδβομο. Στην *Αργώ* εντοπίζουμε μια ακόμα ψηφίδα του ουτοπικού οράματος του Εμπειρικού, τη διαπλοκή του παρόντος με το παρελθόν και την εκμηδένιση του χώρου και του χρόνου μπροστά στην ενοποιητική δύναμη του έρωτα. Στο έργο ενώνονται δύο εποχές (η μυθολογική/αρχαία και η ιστορική/σύγχρονη) και δύο πολιτισμοί (Ελλάδα/Νοτίου Αμερικής). Η γεωγραφική και χρονική αυτή σύνδεση εντοπίζεται και στην προγενέστερη συλλογή των *Γραπτών*, στην οποία ο Εμπειρικός είχε σχεδιάσει έναν χάρτη καθαρά προσωπικό, τποθετώντας δίπλα δίπλα περιοχές που δεν θα μπορούσαν ποτέ να συνυπάρχουν σε έναν πραγματικό χάρτη. Η υπερρεαλιστική οπτική του δίνει τη δυνατότητα να δημιουργήσει μια νέα ήπειρο, στην οποία μπορεί να χωρέσει όλη η υφήλιος και, έτσι, να δώσει στο όραμά του οικουμενικές διαστάσεις.

#### **Οικουμενική διάσταση – η γεωγραφική και χρονική ενοποίηση**

Η γεωγραφία της *Ενδοχώρας*, που εκτείνονταν σε τόπους μακρινούς (Ινδία, Σιγκαπούρη, Αραράτ, Ασία) και λιγότερο μακρινούς (Βαλκάνια, Ισπανία, Καλαμάτα), στα κείμενα των *Γραπτών* διευρύνεται. Βλέπουμε να περιλαμβάνεται επίσης η Σιβηρία (*Αμούρ-Αμούρ*), η Λαπωνία, το Νόρθλαντ, η Σουμάτρα, η Οκλαγόμα, το Τέξας, το Αρκάνσας, το Ανόβερο και το Μεκλεμβούργο, όλα ενταγμένα στο ίδιο κείμενο (*Μορφές αιθρίας*) μαζί με την Κόρινθο, τη Ρούμελη, την Κέρκυρα, την Πίνδο, τη σαρακατσανέικη Θεσσαλία και τη Δραπετσώνα.

8) (Περνάμε στο 8<sup>ο</sup> χαρακτηριστικό) Μέσα σ' ένα τέτοιο γεωγραφικό άνοιγμα, ήταν εύκολο για τον Εμπειρικό να τοποθετήσει πλήθος μορφών, τις οποίες μάλιστα επέλεξε να ανασύρει μέσα από διαφορετικές εποχές. Στο έργο του παρελαύνει πλήθος μορφών: ιδεολόγοι, σύγχρονοι επαναστάτες, φιλόσοφοι, επιστήμονες, ποιητές και σπουδαίοι συγγραφείς από τα πέρατα του κόσμου, επώνυμοι και ανώνυμοι, πρόσωπα ιστορικά και μυθικοί ήρωες, όλοι περσόνες του Εμπειρικού, γίνονται φορείς της νέας ιδεολογίας και της νέας ηθικής και μας παρακινούν να ανακαλύψουμε το Νέο Κόσμο.

9) Ένατο. Εφόσον υπάρχουν προφήτες, είναι φυσικό σε πολλά κείμενα του Εμπειρικού να κυριαρχεί ένας τόνος θριαμβικός, με αναφωνήσεις και συνθήματα που μοιάζουν με κάλεσμα για ανταρσία και πραγματική ανανέωση. Σε αυτά εντοπίζουμε διάσπαρτα όλα τα στοιχεία που ήδη αναφέραμε (έρωτας, ποίηση, ενόραση, ελευθερία), που δεν αναδεικνύονται απλώς αλλά δοξάζονται. Γι' αυτό και ο ποιητής οδηγείται στην υιοθέτηση μιας γλώσσας εκκλησιαστικής-χριστιανικής, χωρίς όμως ποτέ να αποβάλλει τον ερωτικό της χαρακτήρα ούτε και την προκλητικότητά της.

Το κατεξοχήν «θεολογικό» έργο είναι η *Οκτάνα*. Για παράδειγμα, στο ποίημα «Το μέγα βέλασμα ή Παν-Ιησούς Χριστός», ο Εμπειρικός εμφανίζεται να οργανώνει μια χθόνια θεολογία δοξολογώντας τον Πάνα-Χριστό. Ο «ωραίος αμνός» που βελάζει θα είναι ο «αίρων τας αμαρτίας του κόσμου» και μόνο όσοι ακούνε και ενστερνίζονται το βέλασμά του θα είναι εκείνοι που «σωθούν». Ο «αμνός-κριός» σε ένα άλλο κείμενο της *Οκτάνας* θα γίνει «Αίγαγρος», για να ενταχθεί ή, καλύτερα, για να εμφανιστεί ξανά στο κοσμολογικό-θεολογικό σύστημα του Εμπειρικού ο θεός Παν. Σημειωτέον ότι η λατρεία του Πάνα θα εδραιωθεί ως η επίσημη θρησκεία της οικουμένης στην *Παγκόσμια Συμπολιτεία του Μεγάλου Ανατολικού*.

10) Και κάπως έτσι φτάνουμε σε δύο κείμενα, τα οποία, όπως σύσσωμη και η κριτική έχει επισημάνει, αναπτύσσουν πληρέστερα το φιλοσοφικό και κοσμικό σύστημα που διατύπωνε υπαινικτικά και αποσπασματικά στα προηγούμενα έργα του. Είναι το ποίημα «Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα», από την *Οκτάνα* και ολόκληρο το μυθιστόρημα του *Μεγάλου Ανατολικού*.

Σας παραπέμπω πρώτα στο ποίημα *Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα*.

Διαβάζοντας προσεκτικά το πεζόμορφο ποίημα, παρατηρούμε ότι – πέρα από τον τίτλο – σε όλο το ποιητικό σώμα κυριαρχεί το σχήμα άρση – θέση, δηλαδή ο ποιητής ξεκινά να παρουσιάσει το όραμά του μέσα από την παράθεση όλων όσων πρέπει να αρνηθούμε, προκειμένου κάποια στιγμή να φτάσουμε σ' αυτό. Στην αρχή, λοιπόν, κυριαρχεί η βεβαιότητα ότι το ουτοπικό του όραμα κάποτε θα πραγματοποιηθεί. Σύμφωνα με τον ποιητή, αυτό θα συμβεί όταν θα έχουν διαμορφωθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις, δηλαδή η πίστη, η καλή θέληση αλλά και η επιτακτική ανάγκη να εγκαταλείψουν οι άνθρωποι τον τρόπο που έχουν μάθει να σκέπτονται και να αφήσουν την ψυχή τους να έρθει σε επαφή με μία έμπνευση διαφορετικού τύπου, με μία ενόραση απαραίτητη για την πλήρη ελευθερία. Η Νέα Πόλις δεν θα είναι πρωτεύουσα ενός κράτους ή μιας περιοχής, όπως η Μπραζίλια, αλλά ολόκληρης της οικουμένης και όλων ανεξαιρέτως των ανθρώπων.

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ πως η Μπραζίλια, η πρωτεύουσα της Βραζιλίας, συμβόλιζε τη δεκαετία του '60 την πραγμάτωση μιας ουτοπίας, καθώς ήταν μια πόλη σχεδιασμένη και χτισμένη από το μηδέν, με σκοπό να εξασφαλίσει στους κατοίκους της υψηλή ποιότητα ζωής. Η δημιουργία της βασίστηκε στα σχέδια του Le Corbusier, ίσως του πιο διάσημου αρχιτέκτονα και πολεοδόμου του



20ού αιώνα, βασικού εκφραστή του μοντερνιστικού κινήματος, και θεωρήθηκε ένα από τα κατασκευαστικά θαύματα της εποχής. Επομένως, αυτό που απορρίπτεται είναι η σύγχρονη ουτοπία του ορθολογισμού και του μοντερνισμού.

Αμέσως μόλις γίνει η πρώτη αναφορά της ονομασίας «Οκτάνα», ο προφητικός χαρακτήρας του πρώτου μέρους (η άρση) αλλάζει και ακολουθεί μία σειρά ορισμών (η θέση). Η Οκτάνα ταυτίζεται με τον ελεύθερο έρωτα και τις ηδονές του, είναι μια δύναμη που ενώνει τον Ουρανό με τη Γη, το Εγώ με το Εσύ, την ύλη με το πνεύμα. Ο ποιητής μιλά για μία ψυχική ένωση και προφητεύει την έλευση μιας παγκοσμιοποίησης δικής του έμπνευσης, που θα σέβεται τις ατομικότητες και τις ιδιαιτερότητες του καθενός και θα φέρει σε όλους την ευτυχία. Το ποίημα κλείνει με θριαμβικό τόνο και τονίζεται η ιδέα ότι θα πρέπει οι ίδιοι οι άνθρωποι αναζητήσουν το Νέο Κόσμο.

Άφησα για το τέλος τον *Μεγάλο Ανατολικό*, ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Για όσους δε γνωρίζουν, το θέμα του μυθιστορήματος είναι το δεκαήμερο παρθενικό ταξίδι του υπερωκεανείου «Μέγας Ανατολικός» από την Αγγλία στην Αμερική, τον Μάιο του 1867. Οι επιβάτες και το πλήρωμα του υπερωκεανείου προέρχονται από όλα τα κοινωνικά στρώματα όμως κανένας ουσιαστικός διαχωρισμός δεν υπάρχει ανάμεσά τους. Σε όλη τη διάρκεια του ταξιδιού επιδίδονται σε κάθε είδους ερωτικές συννευρέσεις και πειραματισμούς με τον εαυτό τους και μεταξύ τους. Απολαμβάνουν εντελώς ελεύθερα όλες τις μορφές του έρωτα, παντελώς συμφιλωμένοι με τα ένστικτά τους. Σ' αυτή την Κιβωτό της ακολασίας δεν υπάρχει κανένας φραγμός και κανενός είδους διαχωρισμός μεταξύ τους. Έτσι, το ταξίδι αυτό με κατεύθυνση προς το Νέο Κόσμο έχει διπλό χαρακτήρα: είναι ερωτικό και ταυτόχρονα βαθιά πολιτικό. Αυτό που εντυπωσιάζει όμως είναι ότι μέσα σ' αυτή τη θάλασσα από σεξ που συγκροτεί το μυθιστορηματικό λόγο πνέει ένας αέρας παραδείσιας ευδαιμονίας. Η «άσημη ευγένεια» των ερωτικών σκηνών δε θυμίζει το σκανδαλώδες στην εποχή του έργο του Μαρκήσιου ντε Σαντ. Ο Εμπειρικός, εξάλλου, επεδίωκε περισσότερο να «μυήσει» παρά να σκανδαλίσει τους αναγνώστες του.

Από το μυθιστόρημα έχω επιλέξει να σχολιάσω το 61 κεφάλαιο του 5<sup>ου</sup> τόμου, γιατί σ' αυτό περιγράφεται ολοκληρωμένα πια ο υπερρεαλιστικός παράδεισος που οραματιζόταν ο Εμπειρικός. Το λογοτεχνικό εύρημα που δίνει την αφορμή για να παρουσιαστεί ο Νέος Κόσμος, είναι ο οραματισμός ενός επιβάτη (που αργότερα καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται για τον Ιούλιο Βερν). Ο άγνωστος επιβάτης βρίσκεται στη βιβλιοθήκη και μόλις έχει διαβάσει πληροφορίες για τις ΗΠΑ από μια μεγάλη εγκυκλοπαίδεια. Εμπνέεται, λοιπόν, και συλλαμβάνει την ιδέα της Παγκόσμιας Συμπολιτείας, που θα έχει βασικό της χαρακτηριστικό την απόλυτη ελευθερία. Στις 33 σελίδες του κεφαλαίου γίνεται μια λεπτομερέστατη αναφορά στους θεσμούς της συγκεκριμένης πολιτείας, τους νόμους, τη θρησκεία, το φορολογικό σύστημα, την εκπαίδευση κ.ά. Φυσικά, το μεγαλύτερο μέρος του οράματος έχει να κάνει με την ερωτική ελευθερία, ενώ τονίζεται ιδιαίτερα ο καθολικός της χαρακτήρας.

Το κεφάλαιο αυτό προσφέρεται για την ανίχνευση πολλών διακειμενικών επισημάνσεων και αναφορών. Παραλείπω την προφανή σύγκριση με την *Πλωτή πολιτεία* (1861) του Ιουλίου Βερν, αν και ομολογουμένως παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Έχω επιλέξει να κλείσω την εισήγησή μου με ορισμένες ενδεικτικές συγκριτικές παρατηρήσεις του *ΜΑ* με ένα αρχαιοελληνικό κι ένα σύγχρονο έργο, τα οποία εικάζω ότι είχε στη βιβλιοθήκη και στη σκέψη του ο Ανδρέας Εμπειρικός. Αναφέρομαι στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα (427-347 π.Χ.) και στο «Θαυμαστό καινούριο κόσμο» (1932) του Aldous Huxley (1894-1963).

Στη φωτοτυπία που έχετε στα χέρια σας θα βρείτε τις περιλήψεις των δύο έργων.

Θα εστιάσω σε τρία ερωτήματα:

**Ερώτημα 1°: τι οδήγησε τον κάθε συγγραφέα στην αναζήτηση της ουτοπίας;**

- Το **κίνητρο** που ενέπνευσε τους τρεις συγγραφείς φαίνεται να είναι η κοινή απογοήτευσή τους από το αφόρητο παρόν και η προσδοκία τους για ένα καλύτερο μέλλον. Ο Εμπειρικός, γνήσιος υπερρεαλιστής, αντιλαμβάνεται τη σύγχρονη πραγματικότητα ως δυστοπική και οραματίζεται ένα λαμπρότερο μέλλον. Το ίδιο και ο Huxley, που έχοντας βιώσει τη ζοφερή πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα των αρχών του 20ού αιώνα, εκφράζει με τη δική του μυθιστορηματική αλληγορία την ανησυχία του. Έχει αντιληφθεί ότι η επιστήμη, η τεχνολογία και οι κοινωνικές επαναστάσεις αντί να απελευθερώσουν τον άνθρωπο, όπως ευαγγελίζονταν, τον οδηγούν στην υποδούλωση. Στην περίπτωση του Πλάτωνα, το κλειδί για την προσέγγιση του φιλοσοφικού του στοχασμού βρίσκεται στην έννοια της δικαιοσύνης. Ο φιλόσοφος, έχοντας απογοητευτεί από την πολιτική κατάσταση της εποχής του και τη δυσλειτουργία όλων των πολιτευμάτων, κατέληξε να οραματιστεί ένα νέο πολίτευμα βασισμένο στη δικαιοσύνη και την αξιοκρατία. Ο Πλάτων πίστευε πως οι άνθρωποι δεν πρέπει να κρίνονται και να κατέχουν αξιώματα με κριτήριο την καταγωγή τους ή την περιουσία τους, ούτε βέβαια να αφήνουν το τιμόνι της διακυβέρνησης σε ανίκανους ή σε δημαγωγούς τυχοδιώκτες. Την εξουσία θα έπρεπε να την έχουν άνθρωποι που δεν επιθυμούν να εξουσιάζουν, πολίτες που να έχουν λαμπρό ηθικό ανάστημα και να έχουν εκπαιδευτεί κατάλληλα. Η πεποίθησή του λοιπόν ήταν ότι μόνο εάν οι φιλόσοφοι αναλάμβαναν την εξουσία ή εάν οι ηγεμόνες άρχιζαν να φιλοσοφούν θα μπορούσε να υπάρξει υγιής πολιτική ζωή.

**Ερώτημα 2°: πώς εξασφαλίζεται η ευτυχία των ανθρώπων στις τρεις πολιτείες;**

- Το κοινό συμφέρον και η ευδαιμονία των πολιτών στην Παγκόσμια Συμπολιτεία του Εμπειρικού εξασφαλίζεται, όπως προαναφέραμε, με την απόλυτη ελευθερία όλων των πολιτών και πρωτίστως την ερωτική. Τίποτα δεν επιβάλλεται άνωθεν και έξωθεν του ίδιου του ατόμου, συνεπώς, επειδή οι άνθρωποι θα νιώθουν πλήρως ικανοποιημένοι, δεν θα ρέπουν προς το κακό ή την αναρχία, αλλά χαρακτηρίζονται περισσότερο από μια παιδική αθωότητα. Ο Εμπειρικός προβλέπει ωστόσο

κάποιους περιορισμούς που αφορούν το θέμα της τεκνοποίησης, ώστε να διατηρείται σε ισορροπία ο παγκόσμιος πληθυσμός. Η κατάργηση του γάμου μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο είναι, βέβαια, αυτονόητη.

Για τον Πλάτωνα, η πόλη της δικαιοσύνης αποτελεί ουσιαστικά έναν παιδευτικό θεσμό αφιερωμένο στην ανατροφή και στην παιδεία. Οι γυναίκες, για παράδειγμα, πρέπει να λαμβάνουν την ίδια παιδεία και αγωγή με τους άνδρες, όμως κανένας στην *αρίστην πόλιν* δεν πρέπει να έχει δική του οικογένεια. Τα παιδιά που γεννιούνται τα αναλαμβάνει το κράτος και παρέχει σε όλα την ίδια εκπαίδευση, ώστε να υποδείξει η ίδια η φύση ποιος είναι προικισμένος για να λάβει έπειτα την ανώτερη παιδεία και να αναρριχηθεί στην ανώτατη κοινωνική βαθμίδα. Οι άρχοντες της *Πολιτείας* είναι υπεύθυνοι να αποτρέψουν την ερωτική ασυδοσία.

Η ευδαιμονία των πολιτών στο Παγκόσμιο Κράτος του Huxley δεν επιτυγχάνεται ούτε με την κατάλληλη αγωγή των αρχόντων ούτε με την παραχώρηση ελευθεριών, αλλά ελέγχονται οι πολίτες με τη χορήγηση ναρκωτικών ουσιών και την υποπαιδεία. Με λίγα λόγια, οι αξίες του Κράτους επιβάλλονται με πλύση εγκεφάλου και καταργείται η ελεύθερη βούληση. Η συνοχή και η κοινωνική γαλήνη διατηρούνται επειδή τα άτομα έχουν την ψευδαίσθηση ότι είναι ευτυχισμένα και ελεύθερα. Ακόμα και η σεξουαλική ελευθερία επιβάλλεται, για να εκτονώνονται οι ορμές. Στον *Θαυμαστό καινούριο κόσμο* το κοινωνικά αποδεκτό είναι η διαρκής εναλλαγή των συντρόφων, ενώ η ύπαρξη ενός σταθερού συντρόφου είναι κατακριτέα.

### **Ερώτημα 3<sup>ο</sup>: ποια θέση έχει η θρησκεία στα τρία έργα;**

Στον Πλάτωνα δεν θα ήταν δυνατό να συναντήσουμε διακηρύξεις περί αθεΐας. Εξάλλου, το θέμα του έργου του είναι η διερεύνηση της δικαιοσύνης. Είναι, φυσικά, γνωστό ότι οι φιλοσοφικές θεωρίες του Πλάτωνα -και ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με την ψυχή- αποτέλεσαν τη βάση στην οποία αργότερα θεμελιώθηκε το χριστιανικό δόγμα, όμως ελάχιστες από αυτές εντοπίζονται στο συγκεκριμένο έργο. Επομένως μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση πιθανότατα θα κατέληγε σε ανυπόστατους ισχυρισμούς.

Όσο για τον Huxley, οι δομές της δυστοπικής του κοινωνίας δεν επιτρέπουν την πνευματική ελευθερία. Σε ένα ολοκληρωτικό καθεστώς οτιδήποτε θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει ή να προκαλέσει αμφισβήτηση πρέπει να καταστέλλεται ή να ελέγχεται πλήρως. Στο Παγκόσμιο Κράτος η θρησκεία συνδέεται κατά κάποιο τρόπο με την επιστήμη και την κατανάλωση, καθώς το πρόσωπο το οποίο λατρεύεται είναι ο Μεγάλος Φορντ, δηλαδή ο αυτοκινητοβιομήχανος Χένρυ Φορντ (1863-1947) που εμπνεύστηκε την αλυσίδα παραγωγής. Οι πολίτες υμνούν σε κάθε ευκαιρία τον Μεγάλο Φορντ, κάνοντας αντί σταυρού στην κοιλιά τους το σημείο T (ως φόρο τιμής στο «Μοντέλο T» του 1908, που κατέστησε το αυτοκίνητο ένα προσίτο αγαθό για τη μεσαία τάξη).

Οι οραματικές διακηρύξεις του Εμπειρικού στον *Μεγάλο Ανατολικό* βρίσκονται στον αντίποδα του ολοκληρωτισμού. Εφόσον η ουτοπία του πρεσβεύει την αποτίναξη οποιουδήποτε περιορισμού για το άτομο, δε θα ήταν δυνατόν να αποδεχθεί τη χριστιανική ηθική. Το στοιχείο του χριστιανισμού που φαίνεται να ενοχλεί περισσότερο τον ποιητή και ψυχαναλυτή Εμπειρικό είναι το ζήτημα των ενοχών. Η χριστιανική ηθική ενοχοποίησε τον έρωτα και τις σαρκικές απολαύσεις, οδηγώντας τον άνθρωπο στη δυστυχία και τις νευρώσεις. Ο Εμπειρικός όμως δεν αντιμετωπίζει τον έρωτα ως αμαρτία αλλά σαν έναν τρόπο να ενωθεί ο άνθρωπος με το θείο.

Ολοκληρώνοντας τη διερεύνηση της εμπειρικής ουτοπίας δε μένει τίποτα άλλο παρά να αναρωτηθούμε τι είναι αυτό που απηχεί τελικά η υποβολή του έργου του Ανδρέα Εμπειρικού στη δοκιμασία της ανίχνευσης. Ο Εμπειρικός έδωσε στην ηδονή τη θέση που δικαιωματικά της αξίζει «στο ύπαιθρο των αισθητηρίων μας». Με μια διάθεση μετασχηματιστική και απελευθερωτική, συγκέντρωσε πολλά από τα «αμαρτωλά» στοιχεία του υλικού και του ηθικού κόσμου και τα έφερε μπροστά μας, για να τα εξαγιάσει. Αυτό που μπορούμε να κρατήσουμε ως δίδαγμα είναι ότι όσο θα υπάρχουν άνθρωποι που θα ονειρεύονται ένα καλύτερο μέλλον, η ποίηση και η τέχνη θα διατηρούν το νόημά τους. Το «υπερρεαλιστικός ζήν» είναι ίσως το πιο πολύτιμο μήνυμα που μας κληροδότησε ο Ανδρέας Εμπειρικός.

Σας ευχαριστώ πολύ.

«Η διερεύνηση της ουτοπίας στο έργο του Ανδρέα Εμπειρίκου»

Τα χαρακτηριστικά της εμπειρικής ουτοπίας

1. Ο απελευθερωμένος έρωτας
2. Γυναικεία παρουσία (παιδίσκες)
3. Ιδιότυπη γλώσσα
4. Διονυσιακό στοιχείο πανσεξουαλισμός

(1, 2, 3)

Όταν η ρουκέτα τελείωσε την εκσπερμάτωσή της εξηκολούθησε ο βόμβος των πλωτών επαύλεων. Μέσα στην κρυφή δεξαμενή μία σταγών καρφόθηκε στο στήθος μιας νέας που περιποιείτο τους μεταξωτούς καρπούς της ιδικής της νωχελείας. [...]

(«Η αρμονία των χρωμάτων μοιάζει με παλλαϊκή γιορτή», Υψικάμινος, Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 25)

Δεν είταν ο ζέφυρος. Είταν ο συρφετός της λίμνης και γύρω του ολοφυρόμενοι θάμνοι γδέρναν την χειμωνιάτικη λεπίδα τους γιατί κατάντικρυ στο στήθος τους πλέκαν τ' αφιερωμένα του παιδιά την συστοιχία της μικροσκοπικής σελήνης. Η άνοδος του στρογγυλού λυγμού δεν διεκόπη γιατί σιγά απαλά και με στυλβήδονα υφάσματος πονετικής κυρίας έγινε η προώθησι του πενιχρού αδάμαντος που αναμασούσε το μυρμήγκι. Κατόπιν ήλθε ο σωφρονιστής. Η λεπίς ανδρώθηκε και οι γόοι δεν ακούονται πια παρά μέσα στα πράσινα ποτήρια των ερωτευμένων πουλαριών. [...]

(Όταν στεγάζονται οι κακώσεις, Υψικάμινος, Άγρα, Αθήνα 2001, σ. 26)

[...] Ένα λεοντάρι ερωτεύθηκε την παρθένον και τότε το σμήνος τρομαγμένο χωρίστηκε σε δύο σε τρία σε τέσσαρα και τέλος σε εικοσιπέντε και ενώ οι άλλοι λέοντες ενεσκολώπιζαν τον μάρτυρα της αγάπης πέσανε απάνω της και την εχάιδεψαν με τα ματωμένα τους φτερά. Το πολύωρο όνειρο δεν ακούστηκε πια ποτέ.

(Λέοντες ωρούμενοι επί στήθους παρθένου, Υψικάμινος, ό.π., σ. 56)

«Δεν ήτο η υποταγή της γυναίκος μια καταδίκη. Δεν ήτο θύμα του άρρενος το θήλυ, αλλ' απαραίτητον συμπλήρωμά του. Δεν ήτο πλάσμα τυραννούμενον υπό την κραταιάν και διεισδυτικήν ισχύν του ανδρός, αλλά πλάσμα συμμετέχον δια της δράσεως του αρσενικού εις την δημιουργίαν και την μοιρασιά της υπέρτατης ηδονής, αφ' ής στιγμής εδέχετο τον ιδικόν της ρόλον η γυναίκα συγχρόνως με τον ιδικόν του.»

(Ζεμφύρα ή Το μυστικόν της Πασιφάης, Άγρα, Αθήνα 1998, σ. 54)

5. Η ενόραση και η συμβολή της ποίησης

Είναι τα βλέφαρά μου διάφανες αυλαίες  
Όταν τανοίγω βλέπω εμπρός μου ό,τι κι αν τύχει  
Όταν τα κλείνω βλέπω εμπρός μου ό,τι ποθώ.

(16ο ποίημα της ενότητας «Τα πουλιά του Προύθου», Ενδοχώρα (1934-1937), Άγρα, Αθήνα 1980, σ. 56)

6. Τα μεταφορικά μέσα

ποδήλατο	Η ποίησις είναι ανάπτυξις στίλβοντος ποδηλάτου. Μέσα της όλοι μεγαλώνουμε. Οι δρόμοι είναι λευκοί. Τ' άνθη μιλούν. Από τα πέταλά τους αναδύονται συχνά μικρούτσικες παιδίσκες. Η εκδρομή αυτή δεν έχει τέλος.  («Ο Πλόκαμος της Αλταμίρας», 3, Ενδοχώρα, ό.π., σ. 107)
----------	--

υπερωκεάνειο	<p>Ω υπερωκεάνειον τραγουδάς και πλέχεις          Στις τροχιές των βαθυπύχων οργωμάτων          Που λάμπουν στο κατόπι σου σαν τροχιές θριάμβου          Αύλακες διακορευσεως χνάρια ηδονής που ασπαίρουν          Μέσ' στο λιοπύρι και στο φως ή κάτω από τ' αστέρια          Όταν οι στρόφαλοι γυρνούν πιο γρήγορα και σπέρνεις          Αφρό δεξιά κι αφρό ζερβά στο ρίγος των υδάτων.</p> <p style="text-align: right;">«Στροφές στροφάλων», <i>Ενδοχώρα</i>, σ. 100-103)</p>	
Υπερσιβηρικός	<p>Μέσα στην πόλη μπαίνει          Ως άγγελος κυρίου          Την πόλι αυτή να σώση          Και την Ρωσσία να στερεώση [...]          Ο σιδερένιος γίγας της Ασίας          Ο Υπερσιβηρικός</p> <p>(«Κοντά στη λίμνη της Βαϊκάλης ή ο άγγελος των στεππών», <i>Αι γενεαί πάσαι ή Η σήμερον ως αύριον και ως χθες</i>, σ. 137-141)</p>	<p>Στην στέππα και στις πόλεις          (Άσπρες τολύπες θριαμβευτικός          καπνός)          Βαρύγδουπος Μεσσίας          Και σαν γαμπρός λαμπρός          Απ' την Ευρώπη στην Ασία          Γοργός αρχάγγελος διασυρίζων          Ο Υπερσιβηρικός</p> <p>(«Ο Υπερσιβηρικός», <i>Αι γενεαί πάσαι ή Η σήμερον ως αύριον και ως χθες</i>, σ. 142)</p>
αερόστατο	<p>Εν τω μεταξύ, το αερόστατον, ανερχόμενον βραδέως, ήρχισε να τρέπεται προς νότον, ωθούμενον από άνεμον ελαφρόν, ιδεωδώς κατάλληλον δι' αεροπλοΐαν, και ήδη απεμακρύνετο ήρεμα από το γήπεδον, όπου το έξαλλον πλήθος εξηκολούθει να ζητωκραυγάζη και να σείη ρινόμακτρα και πΐλους. Από την λέμβον της πελώριας σφαιράς, αι επαύλεις και τα αγροκτήματα έμοιαζαν με κουκλόσπιτα κτισμένα σε τεχνητές πρασιές.</p> <p style="text-align: right;">(<i>Αργώ ή πλους αεροστάτου</i>, Ύψιλον, Αθήνα 1980, σ. 65)</p>	

## 7. Οικουμενική διάσταση – η γεωγραφική και χρονική ενοποίηση

Η γεωγραφία της *Ενδοχώρας*, που εκτείνονταν σε τόπους μακρινούς (Ινδία, Σιγκαπούρη, Αραράτ, Ασία) και λιγότερο μακρινούς (Βαλκάνια, Ισπανία, Καλαμάτα), στα κείμενα των *Γραπτών* διευρύνεται. Βλέπουμε να περιλαμβάνεται επίσης η Σιβηρία (*Αμούρ-Αμούρ*), η Λαπωνία, το Νόρθλαντ, η Σουμάτρα, η Οκλαχόμα, το Τέξας, το Αρκάνσας, το Ανόβερο και το Μεκλεμβούργο, όλα ενταγμένα στο ίδιο κείμενο (*Μορφές αιθρίας*) μαζί με την Κόρινθο, τη Ρούμελη, την Κέρκυρα, την Πίνδο, τη σαρακατσανείκη Θεσσαλία και τη Δραπετσώνα.

## 8. Προφητικές μορφές – περσόνες του Εμπειρικού

Στα *Γραπτά*, όπως κι αργότερα στην *Οκτάνα* αλλά και στο *Μεγάλο Ανατολικό*, παρευλαίνουν διάφορες μορφές, ιδεολογικοί και επαναστάτες της σύγχρονης εποχής (όπως ο κύριος με το παλτό στον *Επενδύτη*), πρόσωπα μυστηριώδη (όπως ο ποδηλάτης στα *Κείμενα* ή ο Ίμερος στο *Φως παραθύρου*), καθώς επίσης και ηρωικές ή τραγικές μορφές από τη μυθολογική αρχαιότητα, όπως για παράδειγμα ο Μέγας Αλέξανδρος (*Ερμόλαος ο Μακεδών*), ο Ηρακλής (*Το Παλικάρι της Λεοντοπόλεως*), ο Οιδίποδας (*Οιδίπους Ρεξ*) και ο Νεοπτόλεμος ο Α΄ (*Νεοπτόλεμος Α΄ Βασιλεύς των Ελλήνων*).

## 9. Ο θριαμβικός τόνος και το θεολογικό στοιχείο

### 10. Οκτάνα και Μέγας Ανατολικός: η ολοκλήρωση της ουτοπίας

#### α) «Όχι Μπραζίλια μα Οκτάνα»

Όταν διά της πίστεως και της καλής θελήσεως, αλλά και από επιτακτικήν, αδήριτον ανάγκην δημιουργηθούν αι προϋποθέσεις και εκτελεσθούν όχι οικοδομικά, ή ορθολογιστικά, μα διαφορετικά τελείως έργα, εις την καρδιά του μέλλοντος, εις την καρδιά των υψηλών οροπεδίων και προπαντός μες στην καρδιά του κάθε ανθρώπου, θα υπάρξη τότε μόνον η Νέα Πόλις και θα ονομασθή πρωτεύουσα της ηνωμένης, της αρραγούς και αδιαίρετου Οικουμένης. [...]

Αυτό που με ενδιαφέρει απολύτως —και θα έπρεπε να ενδιαφέρει όλους— είναι ότι η Νέα Πόλις θα ολοκληρωθή, θα γίνη. Όχι βεβαίως από αρχιτέκτονας και πολεοδόμους οηματίας, που ασφαλώς πιστεύουν, οι καημένοι, ότι μπορούν αυτοί τους βίους των ανθρώπων εκ των προτέρων να ρυθμίζουν και το μέλλον της ανθρωπότητας, με χάρακες, με υποδεκάμετρα, γωνίες και «ταυ», μέσα στα σχέδια της φιλαυτίας των, ναρκισσεύομενοι (μαρξιστικά, φασιστικά, ή αστικά), πνίγοντες και πνιγόμενοι, να κανονίζουν.

Όχι, δεν θα κτισθή η Νέα Πόλις έτσι· μα θα κτισθή απ' όλους τους ανθρώπους, όταν οι άνθρωποι, έχοντας εξαντλήσει τας αρνήσεις, και τας καλὰς και τας κακὰς, βλέποντες το αστράπτον φως της αντισοφιστείας —τουτέστι το φως της άνευ δογμάτων, άνευ ενδυμάτων Αληθείας— παύσουν στα αίματα και στα βαριά αμαρτήματα χέρια και πόδια να βυθίζουν, και αφήσουν μέσα στις ψυχές των, με οίστρον καταφάσεως, όλα τα δένδρα της Εδέμ, με πλήρεις καρπούς και δίχως όφεις —μά τον Θεό, ή τους Θεούς— τελείως ελεύθερα ν' ανθίσουν.

Ναι, ναι (αμήν, αμήν λέγω υμίν), σας λέγω την αλήθειαν. Η Νέα Πόλις θα κτισθή και δεν θα είναι χθαμαλή σε βαλτοτόπια. Θα οικοδομηθή στα υψίπεδα της Οικουμένης, μα δεν θα ονομασθή Μπραζίλια, Σιών, Μόσχα, ή Νέα Υόρκη, αλλά θα ονομασθή η πόλις αυτή Οκτάνα.

Και τώρα ο καθείς θα διερωτηθή ευλόγως: «Μα τί θα πη Οκτάνα;» [...]

Οκτάνα θα πη πυρ, κίνησις, ενέργεια, λόγος σπέρμα.

Οκτάνα θα πη έρωσ ελεύθερος με όλας τας ηδονὰς του. [...]

Οκτάνα θα πη το «εγώ» «εσύ» να γίνεται (και αντιστρόφως το «εσύ» «εγώ») εις μίαν εκτόξευσιν ιμερικήν, εις μίαν έξοδον λυτρωτικήν, εις μίαν ένωσιν θεοτικήν, εις μίαν μέθεξιν υπερτάτην, που ίσως αυτή να αποτελεί την θείαν Χάριν, το θαύμα του εντός και εκτός εαυτού, κάθε φοράν που εν εκστάσει συντελείται.

Οκτάνα θα πη η ενόρασις και η διαισθησις εκείνη, που επιτρέπουν σωστά να νιώθεις, να καταλαβαίνεις όλην την αγωνίαν των αλγούντων, τα λόγια τα συμβολικά του Ιησού, όλην την σκέψιν των αθέων, τας αστραπάς των προφητών και όλην την σημασίαν των τηλαυγών εκλάμψεων του Ζαραθούστρα.

Οκτάνα θα πη (χωρίς να περιφρονούμε του γήρατος την σοφίαν) θα πη πάση θυσία διατήρησις της παιδικής ψυχής εις όλα τα στάδια της ωριμότητος, εις όλας τας εποχὰς του βίου, διότι άνευ αυτής και η πιο χρυσή νεότης γρήγορα στάχτη γίνεται και χάνεται και φεύγει και μένει στη θέσι της η θλίψις, η άνευ ελπίδων μεταμέλεια και η στυγνή ρυτίς.

Οκτάνα θα πη εν πλήρει αθωότητι Αδάμ, εν πλήρει βεβαιότητι Αδάμ-συν-Εύα. [...]

Οκτάνα θα πη αληθινή ελευθερία και όχι εκείνη η φοβερὰ ειρωνεία, να λέγεται ελευθερία ό,τι χωρεί ή ό,τι εναπομένει στα ελάχιστα περιθώρια που αφήνουν στους ανθρώπους οι απάνθρωποι νόμοι των περιδεών και των τυφλών ή ηλιθίων.

Οκτάνα θα πη, όχι πολιτικής, μια ψυχικής ενότητος Παγκόσμιος Πολιτεία (πιθανώς Ομοσπονδία) με ανέπαφες τις πνευματικές και εθνικές ιδιομορφίες εκάστης εθνικής ολότητος, εις μίαν πλήρη και αρραγή αδελφосύνην εθνών, λαών και ατόμων, με πλήρη σεβασμόν εκάστου, διότι αυτή μόνον εν τέλει θα ημπορέση διά της κατανοήσεως, διά της αγωνιστικής καλής θελήσεως, ουδόλως δε διά της βίας, τας τάξεις και την εκμετάλλευσιν του ανθρώπου από τον άνθρωπον να καταργήση, να εκκαθαρίση επιτέλους!

Οκτάνα θα πη παντού και πάντα εν ηδονή ζωή.

Οκτάνα θα πη δικαιοσύνη. Οκτάνα θα πη αγάπη. Οκτάνα θα πη παντού και πάντα καλωσύνη.

Οκτάνα θα πη η αγαλλίασις εκείνη που φέρνει στα χείλη την ψυχή και εις τα όργανα τα κατάλληλα με ορμήν το σπέρμα.[...]

Οκτάνα θα πη μη συμμετοχή και μη αντίταξι βίας εις την βίαν. [...]

Ιδού με ολίγα λόγια, αλλά σαφή, ιδού τι θα πη, φίλοι μου, Οκτάνα.

Και τώρα θα προσθέσω:

Όσοι από σας πια βαρεθήκατε στον κόσμο αυτόν τον άδικον και τον βλακώδη να άγεσθε και να φέρεσθε από τους ψεύτες, από τους σοφιστάς και λαοπλάνους, όσοι πια βαρεθήκατε οι δεσμοφύλακές σας σαν τόπια ταλαίπωρα να σας εξαποστέλλουν εις τον Καϊάφα και πριν απ' αυτόν στον Άννα, προσμένοντας να έλθη η Ώρα η χρυσαυγής, η πολυύμητος και ευλογημένη, όσοι πιστοί, όσοι ζεστοί, όσοι την σημερινήν ελεεινήν πραγματικότητα να αλλάξετε ποθείτε, προσμένοντας να έλθη η Ώρα, όσοι πιστοί, όσοι ζεστοί, ελάτε και ας ανακράζωμεν μαζί (νυν και αεί, νυν και αεί) σαν προσευχή και σαν παιάνα, ας ανακράζωμεν μαζί, με μια ψυχή, με μια φωνή — ΟΚΤΑΝΑ!

Γλυφάδα, 20.8.1965

(Οκτάνα, Ίκαρος, Αθήνα 1980, σ. 75-79)

## **β) Η εμπειρική πλωτή πολιτεία ανάμεσα στην πλατωνική Πολιτεία και στο θαυμαστό κόσμο του A. Huxley**

**i. Η υπόθεση του Θαυμαστού καινούριου κόσμου, ενός έργου που γράφτηκε το 1932, μας μεταφέρει στο μέλλον, στο έτος 632 μετά Φόρντ (δηλαδή το 2540 μ.Χ.):**

«Στο Παγκόσμιο Κράτος του Huxley οι άνθρωποι αναπαράγονται τεχνητά και μαζικά σε κέντρα επώασης και αναπτύσσονται μέσα σε φιάλες. Χωρίζονται από τη στιγμή της γονιμοποίησής τους σε τάξεις (Α, Β, Γ, Δ και Ε), ανάλογα με τον τελικό κοινωνικό και επαγγελματικό προορισμό τους. Τα ωάρια που ανήκουν στις τρεις κατώτερες τάξεις κλωνοποιούνται δημιουργώντας φουρνιές ομοιόμορφων ανθρώπων, που θα χρησιμοποιηθούν ως εργάτες σε εργοστάσια. Κοινότης, ταυτότης, σταθερότης είναι οι αξίες του Παγκοσμίου Κράτους από το οποίο έχει εξοριστεί το συναίσθημα και η τέχνη, η επιστήμη ελέγχεται και δεν υπάρχει θρησκεία ή Θεός. Τη θέση του έχει ο Φόρντ, στον οποίο ορκίζονται οι πολίτες του Παγκοσμίου Κράτους. Οι αρχές της ευγονικής εφαρμόζονται στο Παγκόσμιο Κράτος με σκοπό την ευτυχία, πράγμα που προϋποθέτει την αποφυγή κοινωνικών συγκρούσεων και ψυχικών παθών. Χάρη στην υπονομιαία, τα μέλη κάθε τάξης εκπαιδεύονται να επιτελούν σωστά τον ταξικό ρόλο τους και να είναι ικανοποιημένα με αυτόν, και χάρη στη “σόμα”, ένα ναρκωτικό που παίρνουν όλοι σε χάπια, κρατούν μακριά κάθε δυσάρεστο και βίαιο συναίσθημα. Υπάρχει σεξουαλική ελευθερία και “όλοι ανήκουν σε όλους”. Επτάμισι ώρες άνετης εργασίας κι ύστερα ναρκωτικά και παιχνίδια, ελεύθερες σχέσεις και αισθησιακά θέαματα που ολοκληρώνονται με σεξουαλικά όργια, αυτή είναι η ζωή στο Παγκόσμιο Κράτος. Όλα είναι υπό έλεγχο, ακόμη και η αρρώστια, τα γηρατεία και ο θάνατος. Οι άνθρωποι ζουν ακμαίοι ως τα εξήντα τους και έπειτα οδηγούνται σε Νοσοκομεία Μελλοθανάτων για να πεθάνουν ήσυχα εξασφαλίζοντας τη σταθερότητα του πληθυσμού του πλανήτη, που δεν υπερβαίνει τα δύο δισεκατομμύρια».<sup>1</sup>

**ii. Το έργο του Πλάτωνα, Πολιτεία ή Περί δικαίου (περ. 375 π.Χ.), αποτελεί την αναδιήγηση του Σωκράτη σε κάποιον σιωπηλό ακροατή μιας ενδιαφέρουσας μακράς συζήτησης που διεξήχθη την προηγούμενη ημέρα (ο δραματικός χρόνος είναι το 421 π.Χ.) στο σπίτι του πλούσιου μέτοικου Κέφαλου, με συνομιλητές τον ίδιο και διάφορες εξέχουσες προσωπικότητες, Αθηναίους και ξένους, κυρίως όμως με τα δύο μεγαλύτερα αδέρφια του Πλάτωνα, το Γλαύκωνα και τον Αδείμαντο.**

Βασικό θέμα της συζήτησης είναι η δικαιοσύνη και κατά πόσο είναι ευτυχέστερος ο δίκαιος από τον άδικο άνθρωπο. Για την καλύτερη διερεύνηση του θέματος, ο Σωκράτης προτείνει να εξετάσουν αυτό το ερώτημα στο ευρύτερο πλαίσιο μιας πόλης-κράτους. Καλεί λοιπόν τους συνομιλητές του να φανταστούν μια ιδανική πολιτεία, της οποίας τη δομή και τα χαρακτηριστικά αναφέρει διεξοδικά σχεδόν σε όλη την έκταση του έργου, συγκροτώντας την σταδιακά από το πρωτόγονο στάδιο ως την πλήρη ανάπτυξή της. Στην *Καλλίπολιν* διακρίνονται τρεις κοινωνικές τάξεις, όχι με βάση το εισόδημα ή την καταγωγή αλλά με κριτήρια πνευματικά: οι δημιουργοί, οι φύλακες-επίκουροι και οι φύλακες-άρχοντες (βασιλείς). Και υπάρχει η πρόβλεψη για κοινωνική κινητικότητα. Έτσι, αν κάποιος έχει γεννηθεί στην τάξη των δημιουργών αλλά έχει να επιδείξει εξαιρετικές δυνατότητες (σωματικές και πνευματικές), μπορεί να μεταπηδήσει στην ανώτερη τάξη. Η παιδεία προβάλλεται από τον Πλάτωνα ως το μέσο για την κατάκτηση της αρετής και το βασικότερο εφόδιο που οφείλουν να έχουν οι ηγέτες. Η δικαιοσύνη στο κράτος αυτό εντοπίζεται στο ότι κάθε ομάδα πολιτών πράττει τα δικά της έργα (σαφής καταμερισμός εργασίας, με την κατώτερη να υποτάσσεται στην ανώτερη για να διασφαλίζεται η κοινωνική ευταξία).

---

<sup>1</sup> Από το «Εισαγωγικό σημείωμα» της Λαμπρινής Κουζέλη στο Aldus Huxley, *Θαυμαστός καινούριος κόσμος*, μτφρ. Ανδρέας Αποστολίδης, Μέδουσα, Αθήνα 1988, σσ. 12-13.